

УДК 94(477)“17/19”+94(438)

ЧУБИНА Т.Д., Черкаський державний технологічний університет

Чубіна Тетяна Дмитрівна (1972 р. н.). У 1994 р. закінчила з відзнакою історичний факультет Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.К. Винниченка. Кандидат історичних наук, доцент. Докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Автор понад 90 наукових публікацій. Основна проблематика досліджень – становище та розвиток національних меншин в іноетнічному середовищі, проблема міжнаціональних відносин та механізми формування національних діаспор, роль особи в історії, історія магнатського роду Потоцьких.

ЩЕНСНИЙ ЄЖИ ПОТОЦЬКИЙ: БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство невідокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Біографія є додатковим і нейтральним допоміжним засобом для істориків, за допомогою якого можна провести додаткові дослідження того або іншого історичного явища. Висновки біографа залежать також і від того, наскільки вірно він зміг досягнути епохи, що відображається, і зрозуміти роль, яку грала та або інша історична особа.

Історичні біографії видатних осіб, життя і діяльність яких викликає інтерес, і які зробили вплив на епоху, в яку вони жили, можуть виявитися вельми цінним матеріалом для істориків.

Для багатьох учених-істориків поняття “видатна особа” є значно розширеним. Історична біографія повинна займатися не тільки життєписом політичних діячів, вона має приділяти увагу і представникам інших страт та враховувати особливості того чи іншого історичного періоду.

Історичні дослідження – це не тільки великі фундаментальні праці з важливих історичних тем, це також вивчення історичного минулого окремих родин, окремих постатей.

Предметом вивчення даної наукової розвідки є життєвий шлях одного з представників магнатського роду Потоцьких (гербу Пилява) –

Щенсного Єжи. Переклади польських джерел, які зустрічаються в статті, автор робив самостійно. Досліджені в статті аспекти є однією з перших спроб у сучасній історіографії зробити життє-опис маловідомої українцям постаті.

Щенсний Єжи Потоцький (1776-1809 рр.) – найстарший син Станіслава Щенсного Потоцького та Жозефіни Амалії Мнішек, який прийшов у світ 12 серпня 1776 р. Про це свідчить архівний документ, який містить духівницю від 4 серпня 1809 рр., в якій Щенсний Єжи просив, щоб на його могилі зробили такий запис: “Nis jacet Felicianus comes a Potok Potocki, natus anno millesimo septemgentesimo septuagesimo sexton, die decimal secunda mensi Augusti” [1].

За твердженням польських істориків Щенсний Єжи народився з добрими схильностями серця і не був гарних розумових здібностей. Його виховання було довірене секуляризованому піярові Трусколявському (Truskolawskiemu). То була вчена людина і при тому ж дотепна і мила, але розбещеної вдачі. Юнак, який полишив такого майстра виховання, був відсланий до Петербурга, де він сподобався гарною статуєю і веселою вдачею царській родині і її членам, що

були з ним одного віку, і між ними зав'язалися приятні стосунки. Залишений при дворі в такому незрілому віці без провідника, без ґрунтовних моральних засад, Єжи Щенський пристрасно полюбив карти, жінок і розкіш [2].

Станіслав Щенський дбав, щоб спадкоємець його прізвища й багатства гідно представляв родову традицію, і з задоволенням відзначав у кільканадцятирічному хлопцеві пориви й міркування, які свідчили про те, що він дуже серйозно переймається доктринами магнатського республіканізму. Незадовго до того, як покинути в 1793 р. батьківщину, він писав до сина: “Я дуже задоволений, що ти так думаєш, що відчуваєш нашу шляхетську Р. політу, як відчували її твій батько, діди й прадіди... Пам'ятай, що ти народився польським шляхтичем, люби свій стан, і нехай привілеї цього стану будуть для тебе святими; бережи їх усіма способами, які тільки дозволить тобі Бог, бо цей стан – фортеця Р. політої, ба навіть і сама Р. політа”. Уривок цього листа слідом за Тадеушом Корзоном наводить польський історик Єжи Лоек [3]. Хоча склалося так, що ця шляхетська Річ Посполита за неабиякої участі полум'яного патріота Станіслава Щенського Потоцького через два роки перестала існувати, світогляду Щенського Єжи це нітрохи не змінило. Він швидко перекваліфікувався на вірнопідданого імператриці Катерині II, а після її смерті (в 1796 р.) негайно переніс свої вірнопідданські почуття на її наступників: Павла I та Олександра I. Потоцькі постаралися забезпечити своєму первородному синові якнайсприятливіший життєвий старт при російському дворі; тож Щенському Єжи було присвоєно звання камер-юнкера, і він стояв на порозі кар'єри, яка могла просуватися приголомшливими темпами. Молодого пана Потоцького стали після цього трактувати по-різному: його батько в 1794 р. визнав себе росіянином, але, попри все, не міг порвати зі своєю польською традицією й минулим: зате син із польським духом не мав, по суті, вже нічого спільного й не тільки за правом вибору, а просто за браком будь-яких інших емоційних та світоглядних зв'язків міг приписати себе до російської нації [4].

Однак на перешкоді цій кар'єрі стали шокуючі – навіть для Петербурга – звички Щенського Єжи. Молодий Потоцький, за твердженням Єжи Лоека, був сповнений передусім психопатичного потягу до азартних ігор і витрачав на це величезні суми грошей. Упродовж кількох років він не лише систематично тринькав солідне утримання, яке йому виплачував батько, а й брав гроші у борг, який, за переказами, досяг зрештою (близько 1800 р.) страхітливої суми 2 млн. польських злотих. Манія азарту переслідувала Щенського Єжи аж до останніх днів його короткого життя. По всій Україні ходили з цього приводу численні анекдоти; наприклад, розповідали, що Щенський Єжи вже після батькової смерті їхав якось із Бердичева до Києва в товаристві горе-

звісного авантюриста і шулера Ігнація Хадзкевича. На одній із поштових станцій обидва пани відчули нездоланне бажання зіграти партію в віст. Однак бракувало карт; тоді Хадзкевич подав іншу ідею. Обидва пішли в поле під скирту соломи й там почали примітивну, але, як виявилося, дуже захопливу для пана Потоцького гру: вони по черзі витягували зі скирти соломинки і той, хто витягував довшу, забирав ставку. Чомусь так дивно склалося, що досвідченому шулерові Хадзкевичу щастя сприяло більше; просидівши під скиртою півдня, Щенський Єжи програв йому не багато й не мало, а 14000 дукатів, які, звичайно, мусив якомога швидше виплатити [5]. Подейкували, що молодий Потоцький міг просидіти біля зеленого столика навіть десять днів без перерви, без сну, перериваючи гру щонайбільше на кільканадцять хвилин. Легко, мабуть, зрозуміти, що з таким характером й уподобаннями навіть величезних доходів від тульчинських та уманських латифундій надовго вистачити не могло.

Щенський Єжи успадкував від матері тільки потяг до розбещеного її невпорядкованого способу життя; з ранньої юності він був постійним завсідником різноманітних інтимних закладів. Але знаменно те, що навіть пристрасні завжди поступалися місцем перед потягом до азартних ігор. У нього були також певні артистичні й літературні амбіції, однак успіхами на цьому поприщі похвалитись він не міг [6].

Маючи заледве двадцять років, Щенський Єжи набув у Петербурзі такої недоброї слави через свій скандальний спосіб життя, що батько не переставав гудити його за компрометацію родового прізвища та втрату шансу, який давала йому щедра імператорська ласка. Деморалізацію сина Станіслав Щенський приписував Жозефініному впливові, бо молодий Потоцький підтримував з матір'ю постійні й близькі контакти.

Вплив Щенського Єжи на погляди й поведінку матері – пані Потоцької був значний, якщо саме до нього Софія звернулася з проханням переконати Жозефіну, що для всіх зацікавлених осіб найвигіднішим буде формальне розірвання її фактично вже розірваного шлюбу зі Станіславом Щенським [7].

Правдоподібно, що Софія Вітт раніше особисто не знала майбутнього пасерба і навіть вважала його своїм ворогом. Тепер вона мала переконатися, що молодий Потоцький ставився до неї дуже прихильно й ладен був чимало для неї зробити, очевидно, розраховуючи, що Софія на віддачу зможе зм'якшити гнів його батька.

Зберігся цікавий лист Щенського Єжи до Софії Вітт; під ним не стоїть жодна дата, але не виникає сумніву, що його написано наприкінці 1797 або початку 1798 р.; цим листом відкриваються їхні довготривалі стосунки, що згодом дуже ускладнилися. Молодий Потоцький звертався до майбутньої мачухи тоном, сповненим поваги, називав її “Madame la Comtesse”, але

одночас давав зрозуміти, що вже вважає її членом родини. Шкодував, що Софія якийсь час на нього сердилася; висловлював сподівання, що все вже залишилося в минулому, тим більше, що він має для неї приємну новину: мати дає свою згоду на розлучення! Вона повинна була зробити це ще кілька років тому, завдяки чому unikнула б багатьох страждань і нині була б набагато щасливішою. “Думаю, що все це [розлучення] вдасться залагодити без особливих труднощів, – писав Щенний Єжи, – і що незабаром я побачу тебе цілком задоволеною й заспокоєною. – А в кінці додавав: – Я добре бачу, що тато дуже на мене гнівається, про що недвозначно свідчить його лист. Він дорікає мені, що я не маю до нього довіри; не пише про це прямо, але звинувачує мене також у невдячності. Ти дуже добре розумієш, люба графине, як це мене засмучує [...] ти, о пані, яку він кохає і якій у всьому вірить, візьми, прошу тебе, мене під свій захист і спробуй виправдати...” [8].

Цілком імовірно, що Софія взяла на себе це завдання і впоралася з ним із добрим результатом. Із цього моменту всі свої інтереси вона пов’язувала з інтересами Щенного Єжи, і цей альянс мав принести обом сторонам рівно стільки ж вигоди, скільки кривди завдавав він Станіславу Щенному Потоцькому [9].

Відомо, що після смерті матері (1798 р.) Щенний Єжи не відмовився від попереднього способу життя і можна навіть припускати, що, очікуючи на швидкий виклик до Тульчина, він розкошував останніми рештками свободи й давав повний вихід своїй картярській манії. Скандал, спричинений конфліктом Щенного Єжи з компанією петербурзьких шулерів, привернув увагу царя Павла I. Роздратований деспот наказав негайно вислати молодого Потоцького під військовим ескортом в Україну. Так, 1799 року в Тульчині з’явився фельд’єгер з листом імператора, який наказував батькові гульвіси взяти його під свою строгу опіку; з карети вийшов також пригнічений і похмурий Щенний Єжи і плачучи впав батькові в ноги... [10].

Потоцький прийняв його, як блудного сина. Пробачив розпусний спосіб життя, сплатив його борги, подарував могилівський маєток над Дністром і відкупив у кузена, Вінцентія Потоцького, Немирів – волость, що налічувала близько 10000 кріпаків [11]. Однак, повернувшись на Поділля, Щенний Єжи поселився в Тульчині, поряд із батьком та його вродливою, хоч трохи й підстаркуватою дружиною.

У 1800 р. Софія відсвяткувала своє сорокаріччя; Станіслав Щенний був від неї на вісім років старший, а Щенному Єжи саме виповнилося двадцять чотири. Пасерба і його вродливу мачуху розділяли шістьнадцять років...

І все таки Щенний Єжи став коханцем своєї мачухи [12].

Коли й за яких обставин цей зв’язок увійшов у таку стадію, на підставі доступних нам джерел

встановити неможливо. Але що так було насправді, свідчать не лише численні розповіді сучасників, які спостерігали за перебігом подій у Тульчині, а передовсім листування Софії й Щенного Єжи. Зрозуміла річ, що ці свої стосунки аморальні коханці старанно приховували й що Станіслав Щенний не скоро про них довідався.

Похмура атмосфера панувала в Тульчині взимку 1804-1805 рр. Станіслав Щенний довідався про роман сина з усе ще близькою його серцю Софією. Психічне потрясіння від цього спричинило, мабуть швидку смерть [13].

Помирав сердега у глибокому відчаї, розуміючи, що він, вочевидь, не батько, а дід дитини, яка от-от мала з’явитися на світ.

Станіслав Щенний Потоцький помер у Тульчині наприкінці березня 1805 р., у віці п’ятдесятьох трьох років [14].

Майже одночасно з його смертю Софія сповила останню свою дитину – сина Болеслава.

З часом любовні стосунки мачухи й пасерба в той час уже серйозно затьмарилися, хоча Софія й надалі обдаровувала Щенного Єжи своїми далеко не материнськими почуттями. Цьому великою мірою сприяли непорозуміння в майнових справах; перебравши на себе управління величезними маєтками батька, молодий Потоцький давав безмежну волю своєму бажанню втішатися життям і віддавався азартним іграм, що завдавало серйозної шкоди спадковій масі й загрожувало дуже швидким розтриньканням успадкованого багатства. Повернувшись 1795 р. із Гамбурга, Станіслав Щенний здійснив загальне обкладення оброком селян у своїх маєтках, домагаючись таким чином інтенсифікації товарного господарства й збільшення доходності своїх земель; після його смерті Щенний Єжи дійшов, однак, висновку, що обкладення селян оброком сприяє їхньому неробству, тому скасував оброк і повернув панщину, що, звісна річ, не вийшло на краще ні для кріпаків, ні для тульчинської скарбниці. Влада Щенного Єжи над усіма маєтками була, звичайно, тимчасовою й мала тривати тільки до моменту закінчення процесу про спадщину, поділу маєтків й остаточного розмежування між спадкоємцями; в інтересах Софії, з одного боку, було вигідно, щоб момент цього поділу відсутності якомога далі наперед, бо поки що вона завдяки особистим стосункам із пасербом тримала в своїх руках контроль над усім майном; а з другого боку, вона жахалася безвідповідальності Щенного Єжи й розтринькання ним усього багатства [15].

Обов’язки тимчасового управителя маєтками померлого батька Щенний Єжи виконував далеко не найкращим чином, дратуючи цим братів і сестер і вельми засмучуючи Софію. Нам бракує точної інформації, яка в 1806-1807 рр. відбулася в їхніх взаєминах, але ми можемо припускати, що пані Потоцька почувала себе дуже зв’язаною через настирливість і ревниву агресивність зако-

ханого пасерба. Усе це спричинилося до рішення, яке Софія прийняла восени 1807 р.: вона надумала прибрати у свої руки управління всією спадковою масою, відкупити в Щенного Єжи його розорені й обтяжені боргами маєтки (серед них Немирів у Брацлавському повіті й сусідню Ковалівку), а його самого відіслати за кордон, щоб він поправив там своє здоров'я, підірване розпусним способом життя. Відповідна угода, підписана в Петербурзі у листопаді 1807 р., забезпечувала Щенному Єжи довічний дохід у розмірі 15000 дукатів на рік, а Софія натомість ставала володаркою всіх майнових прав пасерба, перебравши на себе і всі його борги. Як згодом виявилось, для пані Потоцької то була дуже невигідна оборудка, бо борги Щенного Єжи дорівнювали вартості всього його майна, збільшеного за рахунок частки у спадщині після батька. З 13 листопада 1807 р. управління майном покійного Станіслава Щенного Потоцького тимчасово, до моменту підписання угоди про поділ, перейшло до рук його удови [16].

Весною 1808 р. настав від'їзд Щенного Єжи. У перші дні травня 1808 р. він покинув Тульчин. Сумним, мабуть, було його прощання з мачухою; Софія запевняла його, що поквепиться слідом за ним до Франції, як тільки дасть лад майновим справам, але обоє не дуже, мабуть, у це вірили. Гадається, що пані Потоцька прощалася зі своїм пасербом ніжно й сердечно, до останньої хвилини не відмовляючи йому в правах коханця [17].

24 травня Щенний Єжи був уже в Дрездені, 8 червня в Лейпцизі, 11 червня у Франкфурті-на-Майні й приблизно 27 червня опинився нарешті в Парижі. Про його спосіб життя і стан здоров'я Софія відтепер довідувалася тільки з листів, які часто отримувала від нього, а також із розповідей своїх довірених посланців, які впродовж наступних двох років кілька разів виїжджали до Франції, аби вручити Щенному великі суми грошей, а згодом, під час хвороби, оточити його турботливою опікою [18].

Потоцький писав мачусі через кожних кілька днів, а в деякі періоди майже щодня [19]. Важко назвати цікавими ці його довгі й багатослівні, майже позбавлені змісту листи, але вони є характерним свідченням його способу мислення. Щенний Єжи писав виключно по-французькому, стилем й орфографією, які свідчили про ґрунтовне опанування цією мовою в розмовній формі, однак про вкрай погану обізнаність з її граматику. Свою адресатку він називав дуже ніжно: *ma belle amie*, *ma divine amie*, *ma chere amie*, *ma charmante amie*; іноді, але рідко *ma belle tante*. Однак усе, що хотів їй повідомити, зводилося до традиційних запевнянь у коханні й тузі, до описів архітектури, яку він оглядав, до нарікань на щораз гірший стан свого здоров'я і врешті (у першу чергу) до безперервних скарг на катастрофічний вміст власної кишені.

Важко не повірити, що відразу після того, як Потоцький покинув батьківщину, він дав повну волю своїй манії азартних ігор. Невідомо, скільки грошей він узяв із собою, але вже 13 липня 1808 р. повідомляв Софію, що не має ні гроша, що заліз у тисячні борги, й вимагав якомога швидше вислати йому 15000 дукатів. У наступні тижні ця тема займала більшу частину всіх його листів. Він обіцяв, що як тільки отримає ці гроші, відразу покине повний спокус Париж і виїде на провінцію. Гроші не надходили, бо Софія просто їх ще не мала, але Потоцький не дуже в це вірив.

29 липня 1808 р. він писав із Парижа: “Признаюсь тобі, що я вже стукав у всі двері, щоб роздобути трохи грошей, але тут неможливо позичити бодай сольдо. Звертався до Шуазеля, до російського посла, проте ніхто не дає мені навіть сольдо”.

1 серпня 1808 р.: “Будь ласка, *ma belle amie*, зроби все, що в твоїх силах, і вишли мені грошей, але не менше, ніж я в тебе просив, бо інакше я не зможу покинути Париж. Ти не уявляєш собі, *ma belle Sophie*, як важко роздобути тут грошей”.

14 грудня 1808 р.: “Пишу тобі сьогодні, хоча й знаю, що роблю дурницю, бо в цю хвилину я на тебе дуже злий. Та й як же мені не злитись, якщо мене з ранку до вечора діймають кредитори, а я не знаю, що сказати цим людям, які кричать: “Плати! Плати негайно!”. Я справді не знаю, що робитиму цієї зими; буде добре, якщо кредитори не запроторять мене за ґрати. Голодувати я не буду, бо ще користуюся довірою в своєму готелі й мене щодня годують обідом; що ж до моїх людей, то з ними зовсім інша річ – вони не можуть їсти в кредит. Якщо ти не вишлеш мені зразу після київських контрактів 24000 дукатів, я не знаю, що зі мною буде; я конче мушу покинути Париж, бо мої легені, попри загальне поліпшення здоров'я, і далі дуже хворі і я весь час на них потерпаю... Сподіваюся, що ти не сумніваєшся в моїй прихильності до тебе; я щиро тебе кохаю й можу запевнити, що кохав би тебе ще палкіше, якби ти прислала мені грошей”.

Ці нарікання не заважали Щенному описувати Софії свої туристські прогулянки околицями Парижа, гулянки з поляками, яких він зустрічав у цьому місті, й навіть розваги в товаристві дівчат легкої поведінки. Кожен із цих листів відкривав, мов на долоні, нутро їх автора – великої, бездумної, зіпсутої й дурнуватої дитини, яка мучить свою мачуху і колишню коханку іпохондричними скаргами, невміло приховує від неї своє розпусне й гуляще життя, через яке щораз глибше загрузає в позички.

Щенний Єжи увесь час запевняв пані Потоцьку в незгасному коханні, пересилав через неї поцілунки й вітання дітям, торочив про свою тугу за батьківщиною і майже щотижня погрожував, що готується вже до повернення в Україну. Його любовні декларації Софія приймала з вдячністю, але без особливого хвилю-

вання; натомість натяки про повернення сповнювали її жахом і в своїх відповідях вона наполегливо переконувала пасерба, що йому ще треба залишитися за кордоном [20].

Однак пасерб не переставав піддавати її тяжким випробуванням. Писав їй часто, – як на психічну витривалість Софії, мабуть, аж занадто часто, – й атакував її бідканнями про свою жакливу скруту та низки нестерпних страждань, яких йому завдають численні недуги.

Він і справді був хворий, сумніватися в цьому ми не можемо, бо невдовзі після цього віддав Богові душу, але, ведучи розпусний спосіб життя, без сумніву прискорював свій кінець.

Тисячі дукатів, що їх посилала Софія, були краплею в морі потреб пана Потоцького. Він загруз у боргах і марно намагався випросити в кого-небудь якусь рятівну позичку. На Різдво 1808 р. Єжи Щенсний повідомив Софію, що знайшов когось, готового дати йому позичку розміром у 50000 франків (або 4000 дукатів), але той вимагає від неї поруку – вексель, підписаний Вінцентієм Потоцьким; тож він написав дядькові сердитого листа й сподівається, що той йому не відмовить. Тим часом “я приречений сидіти в своїй кімнаті, бо не маю за що купити навіть квитка до театру”. 28 грудня 1808 р. він попереджував Софію, що будь-якої хвилини чекає колективного візиту кредиторів – “ти жорстока, бо залишила мене в такому стані... Здоров’я моє й далі дуже кепське, з легенями не краще, та й, крім того, що я страшенно кволий, почувуюся так, неначе все моє тіло побите”. 30 грудня він інформував пані Потоцьку, що в будь-який момент може опинитися за ґратами; один із розлютованих кредиторів, який тримає його векселі на 30000 франків, погрожує поліцією. “Усі мої ресурси в Парижі вже вичерпано, жоден із лихварів не хоче позичити мені бодай сольдо... У своєму нещасті я втішаю себе тим, що згадую долю Понятовського, якого тут були засадили до тюряги за борги. Але він вийшов звідти, просто з в’язниці поїхав на свою коронацію й став королем. Сподіваюся, що моя доля теж буде прихильна до мене; хтозна, чи після виходу із храму св. Пелагії я не зустріну посланців якогось народу, що привезуть мені корону?” Цього гумору вішалника йому навряд чи вистачило б надовго; на щастя, уранці 9 січня 1809 р. до Парижа прибув Чижевич. “Соромно тобі признатися, – ще того самого дня писав Щенсний до Софії, – що 6000 дукатів, які ти мені прислала, були для мене не менш приємними, ніж твій лист!...” [21].

В останні дні становище його було, мабуть, таке жакливе, що він увесь час ховався вдома від кредиторів і не вставав із ліжка. Попри цю серйозну допомогу, йому ще залишалося 12000 дукатів боргу. Чотирма днями пізніше, 13 січня, у гаманці Потоцького лишилося вже всього 250 дукатів. Починаючи з лютого, він писав до Софії вже значно рідше, стан його здоров’я, очеви-

дячки, дуже погіршав. 15 березня 1809 р. він повідомив Софію, що йому дошкуляють нестерпні ревматичні болі: до недуги він важив 286 фунтів, а тепер важить заледве 152. 26 квітня він знов атакував пані Потоцьку сповненими розпачу скаргами; вже три тижні він сидить без копійки, а через війну Наполеона з Австрією поштовий зв’язок з Росією дедалі гіршає. На щастя, наприкінці квітня до Парижа знову прибув невтомний Чижевич із торбою дукатів від пані Потоцької. Ця нова допомога дала йому змогу протриматися в Парижі до літа, коли, підстьобуваний недугою, він вирушив у останню вже в своєму житті подорож на один із піренейських курортів [22].

На висоті 1219 м над рівнем моря у Піренеях розташований невеликий курорт Барез. Тринадцять джерел мінеральної води з великим умістом натрію та сірки здавна були відомі своїми лікувальними властивостями для мешканців цих околиць. На зламі XVIII і XIX століть води Бареза славились як надзвичайно ефективний лікувальний засіб, і саме тут лікарі порадили шукати для себе порятунку виснаженому недугою польському пацієнтові [23].

Нині вже важко з’ясувати, на що саме хворів Щенсний Єжи, крім венеричної інфекції; утім, ця недуга не була вже великою сенсацією, бо вона дошкуляла більшості чоловіків із суспільно привілейованих верств, і здоровим уважався кожен, хто був позбавлений її зовнішніх симптомів. Без міри розбещений спосіб життя Потоцького не сприяв, звісна річ, лікуванню його ослабленого організму. В Парижі, крім азартних ігор, він цікавився здебільшого закладами, які відкривали перед туристами доступ до витончених сексуальних утіх; в останній період свого життя він, до всього, буцімто мав контакт з однією англійською куртизанкою, “яка, щоб сильніше збуджувати його чуттєвість і стати для нього ще спокусливішою, посипала шпанською мушкою сухарики, які подавала йому до кави. Ці щоденні ласощі так отруїли йому кров і так заразили гнилизною, що отруєне тіло шматками відпадало від кісток” [24]. Від цієї картини холоне кров у жилах; образ Потоцького, що гнів за життя, треба, однак, приписати фантазії мемуариста; на цій підставі важко спробувати висунути якусь гіпотезу про причину його наглої смерті. У всякому разі факт залишається фактом: до Парижа він уже не повернувся.

Про останні місяці життя Щенсного Єжи не збереглося жодної інформації. В Барезі з ним перебувало кілька слуг, і серед них камердинер Фонтане. Мабуть, через воєнну австро-французьку кампанію поштовий зв’язок між східною і західною частинами Європи значно утруднився, і пані Потоцька майже не отримувала від свого пасерба хоча б якихось вістей.

У Барезі стан здоров’я Щенсного Єжи настільки погіршав, він вважав за необхідне скласти в місцевого нотаріуса заповіт. Чи цей

документ відрізнявся чимось від попереднього заповіту з кінця 1808 р., про який згадувала Софія в одному із цитованих вище листів, цього ми, на жаль, не знаємо. Заповіт, складений у Барезі-ле-Бен 4 серпня 1809 р., справді виявився останньою волею Щенного Єжи Потоцького [25].

У вступі заповідач констатував: «Прийшовши на світ із величезним багатством, внаслідок пристрасі до гри та різних інших обставин, я так жахливо його розтринькав, що якби не дружба й невтомні зусилля, що їх зробила заради врятування моїх справ мачуха, графиня Софія Потоцька, я був би, мабуть, доведений нині до жебрацького стану... Свою вдячність я можу висловити їй, тільки жертвуючи й передаючи у довічне володіння все своє майно, яке в даний момент перебуває у її руках, а також усе те, що належить мені будь-де-інде, в різних місцях і різних краях. Водночас я прошу мою мачуху про таку ласку: мої молодші брати володіють величезним багатством і той невеликий спадок, який дістався б їм після мене, нітрохи не зміг би причинитися до збільшення їхнього добробуту. Тому я прошу пані графиню Софію Потоцьку так розпорядитися, щоб у момент, коли вона після довгого й щасливого життя в родинному колі закінчить своє існування, майно, яке я їй заповідаю, було передане моїм сестрам Софії й Ользі. Маю надію, що мої брати не захочуть чинити спротив такій волі свого старшого брата...».

Наглядати за виконанням заповіту Потоцький просив сенатора Новосильцева та сенатора Северина Потоцького. Насамкінець він попросив, щоб похорон йому влаштували якомога скромніший, а тіло поховали в дерев'яній труні на цвинтарі в Барезі чи в якійсь іншій місцевості, де його спостигне смерть. Однак побажав, щоб на могилі спорудили мармуровий саркофаг в античному стилі з короткою епітафією, де було б указано прізвище та дату його народження й смерті [26].

З моменту складення заповіту стан здоров'я Потоцького погіршувався з дня на день. 23 серпня він написав останній лист до брата Володимира: «У той час, коли ти воюєш і шукаєш собі на полі битви славу або смерть, твій нещасний брат, вимучений болем і стражданнями, готується скінчити своє жалюгідне існування. Лише диво може врятувати мене від смерті. Тож, любий брате, пишу тобі вже востаннє; усе показує на те, що мені залишилося всього кілька днів. Любий Володимире, я знаю твоє добре серце і твою натуру, твою чесність і лояльність. Тому маю до тебе просьбу, любий мій брате; я списав свою останню волю. Мені залишилося вже небагато, та крихта, яку ще можна було б вирвати, нікого не збагатить. Ушануйте мою волю, не дозволяйте, щоб правники спонукали вас до дій, які могли б порушити спокій праху вашого нещасного брата...» [27].

Очевидно, він боявся, що Станіслав і Ярослав можуть після його смерті тероризувати Софію своїми претензіями на спадщину. У вересні Щенний Єжи вирішив повернутися до Парижа. На жаль, сил на це йому вже не вистачило – він дістався лише Тарба, містечка у Горішніх Піренеях за кілька десятків кілометрів від Бареза. Тут, імовірно, в останні дні вересня або в перші дні жовтня 1809 р. Щенний і помер [28].

В останні хвилини перед смертю, щоб уникнути офіційного опечатування після своєї кончини рухомого майна, виконавцем заповіту він призначив камердинера Фонтане. Той забрав із собою заповіт і переслав його до Тульчина з якоюсь okazією. До рук Софії цей документ потрапив лише в січні 1810 р.

Все ж про смерть свого пасерба пані Потоцька довідалася знано раніше. «Щенний помер! – писала вона до Новосильцева 22 жовтня (3 листопада) 1809 р. – Не можу тобі навіть передати, якого болю завдала мені ця звістка. Я дуже добре знала, що він хворий і довго протягти вже не зможе; але Чижевич подавав мені надію, що він проживе ще кілька років і що справи його не такі вже й кепські. Легко повірити в те, чого дуже прагнеш! Цей сердега Щенний мав, звичайно, свої вади, але він прихилився до мене всім серцем і душею; тепер мені залишилося шкодувати за ним до кінця життя. Найдужче мені болить свідомість того, що я не змогла поїхати до нього й опікуватися ним під час тривалої й тяжкої хвороби. Я знаю, що не маю за що дорікати собі; єдине, що за два останні роки я могла дозволити собі особисто, то це нашу подорож до Криму. Тих двох вільних місяців, які тоді мені випали, не вистачило б на подорож до Франції й повернення назад. Та, попри всі ці аргументи на мою користь, я й досі в розпачі від того, що не змогла усолодити останні хвилини його життя і засвідчити йому перед смертю доказ своєї дружби. Лише три дні тому ми отримали цю сумну звістку. Діти мої в розпачі, і це тільки збільшує мій біль. Помер по дорозі з Бареза; якби був не рушав з Парижа, то, може, ще б пожив. Ті нікчемні води в Барезі, ті радикальні ліки завдали йому, судячи з усього того, що написав нам Фонтане, більше шкоди, аніж користі. Мій смуток не дозволяє мені як слід зібрати докупи думки, і насамкінець я хотіла б іще додати, що не можу виїхати звідси перед контрактами; ці мої аргументи, сподіваюся, ти визнаєш слушними...» [29].

Яким було життя Щенного Єжи? Жалюгідним, нікчемним..? Що корисного він зробив? Скільки інших людських доль перековерсав? Відповіді на ці питання потребують і подальших розвідок, і обговорення, і осмислення...

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 49, оп. 2, спр. 1435, арк. 93.
2. Czartkowski Adam. Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze. – Lw., 1925. – S. 69.
3. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – Warszawa, 1982. – S. 244.
4. Там само.
5. Czartkowski Adam. Pan na Tulczynie. – S. 73.
6. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – S. 245.
7. Там само. – С. 246.
8. ЦДІАУК. – Ф. 49, оп. 2, спр. 1435, арк. 1-4.
9. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – S. 247.
10. Там само. – С. 255.
11. Czartkowski Adam. Pan na Tulczynie. – S. 49-50, 69-70.
12. Чубіна Т. Рід Подоцьких: особистості на тлі епохи. – Черкаси, 2007. – С. 147.
13. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – S. 260.
14. ЦДІАУК. – Ф. 49, оп. 2, спр. 1759, арк. 23.
15. Serczyk Władysław. Włosc humańska w drugiej połowie XVIII wieku (z problematyki spokocznej i gospodarczej) // Zeszyty Naukowe UJ. – Prace Historyczne. – Z. 5. – Krakow, 1961. – S. 87, 97.
16. Czartkowski Adam. Pan na Tulczynie. – S. 221.
17. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – S. 276.
18. Там само.
19. ЦДІАУК. – Ф. 49, оп. 2, спр. 1435.
20. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – S. 277-278.
21. Там само. – С. 294-295.
22. ЦДІАУК. – Ф. 49, оп. 2., спр. 1435.
23. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – S. 303.
24. Czartkowski Adam. Pan na Tulczynie. – S. 71.
25. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – S. 304.
26. ЦДІАУК. – Ф. 49, оп. 2, спр. 1435, арк. 92-94.
27. Czartkowski Adam. Pan na Tulczynie. – S. 222.
28. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – S. 305.
29. ЦДІАУК. – Ф. 49, оп. 2, спр. 1759, арк. 60-61.

Надійшла до редколегії 18.04.2008 р.